

I 55
1930 20.

E 179/17

A „DEBRECENI SZEMLE“ KÖNYVEI.

6

MAGYAR ÁBRÁND A NYOLCVANAS ÉVEKBŐL

ÍRTA
HANKISS JÁNOS

1930.

VÁROSI NYOMDA, DEBRECEN.
1930—1234

MAGYAR ÁBRÁND A NYOLCVANAS ÉVEKBŐL

I 55
1930 20.

Vezérmotívum: a tudomány. Alaphangok: Jókai, Verne.

Beksies Gusztáv, a kitűnő magyar publicista, Kemény Zsigmond titkára, harminchárom éves korában, amikor még egyetlen önálló irodalmi alkotás sem fűződött nevéhez, ifj. Nagel Ottó kiadásában megjelentetett egy kétkötetes regényt. *Barna Arthur* (1880)¹ nem lírai regény, amilyent az egészen fiatal írók szeretnek írni. Nagyon komoly problémákról van benne szó s a férfi felvilágosult tettvégya, öntudatossága vetíti elénk a lángeszű magyar tengerésztsiszt alakját. A fiatalosság rokonszenves naivsága és sokat markoló telhetlensége azért szétárad ezen az *első regényen*. Barna Arthur nemcsak tudományos és technikai problémákat old meg, nemesak fölfedez és föltalál, hanem egyben a szocializmus aktuális kérdését is sikerrel feszegeti s eközben két nő lángoló szerelmét érdemli ki. Olyan program, amelynek csak egy részét magyarázza meg Verne világraszóló hatása; a másik részének kulcsa ez a név: *Jókai*.²

Németországban született magyar származású szülőktől.³ Szülei a szabadságharcot követő osztrák rémuralom idejében költöztek egy kis német államba, ahol apja tekintélyes kereskedő lett.³ „Elbeszélésünk főhőse már Németországban született s a kereskedésben, anyja regényes hajlamai folytán, Arthur nevet nyert. Arthur rendkívüli tehetségei már korán kifejtettek. Phisika- és számtantanárai bámulták világos, nyílt értelmét, melyet atyjától örökölt. A gyakorlati tanulmányok azonban nem irtották ki belőle anyai ágra valló költői hajlamait.⁴ *Arthur genitjére a költészet vetette nemes jénjét*.” Erre az utolsó mondatra nemesak

¹ Figyelmemet *Jeszenszky Sándor* hívta föl erre a regényre, amiért ezúton mondok neki hálás köszönetet.

² Jókai és Verne között közvetlen kapcsolatok is vannak. Ezekről legközelebb.

³ Csak találgatni lehet az okát annak a különös körülménynek, hogy Beksies miért csinált százperentes magyar hőséből félig németet. Talán reálisabbnak tűnt fel B. A. technikai sikere? Talán inkább kéznél volt így a gyarmat? Magyar László, Arthur eszményképe is idegen államok területén dolgozott s idegen szolgálatba kívánczozott, amíg az Akadémia figyelme nem fordult feléje. Meg aztán a szocializmus elméletírói is németországiak. — Arthurnak magyar huszárja van, János... De szerepe végtelen csekély.

⁴ Nyilván goethei emléék. „Vom Vater hab' ich die Statur, Des Lebens ernstes Führen, Vom Mütterchen die Frohnatur, Und Lust zu fabulieren.”

azért volt szükség, mert Arthur a régi értelemben vett regényhős is ; hanem főképp azért, mert minden „tudományos“ regény írója tudja, vagy ösztönösen érzi, hogy mindenekelőtt hadat kell izennie a száraz, kellemetlen, papírszagú „pedáns“ fogalmának s ki kell emelnie a regény- és közvéleményhőssé magasztosítandó tudósban a lángoló lélek, a teremtő fantázia tényezőit.

Barna József kereskedőnek szánja fiát ;⁵ de aztán hamar belátja, hogy fiának „magasabb hivatása van“. „Igy került Arthur a legelső angol haditengerészeti akadémiába, honnét, miután a mérnöki és haditudományok minden ágában kitüntette magát és dicséző okleveleket nyert s miután két év alatt befejezte földközi utazását, a német haditengerészetbe lépett, hol soronkívül kapitányi rangra emelkedett.“ Érdekes neveltetési mód. Talán sok minden másképp lett volna, ha a magyar ifjak Barna Arthurt követhetik az angol és német iskolába s a világműveltség „tanulmányútra“...

„Barna Arthur bírt mindazon kellékekkel, melyet nagy vállalatok igényelnek. Merész gondolat, tetterő, határozottság, biztos szem, semmi physikai fáradság által meg nem törhető testi szervezet képeztek tulajdonságait. Ezekhez járult a legtágasabb körű tudományos képzettség. A német kormány Arthurt szemelte ki terveinek megvalósítására.“ Ime, a hős jellemzése. Már nincs képeben semmi regényes sablonvonás. Külsőjéről nem tudunk semmit, még annyit sem, amennyit Verne árul el hőseiről. Semmi idegesség, semmi nőies szépség. És előre ki van szemelve, a kormány választottja : a modern szelekciós jelszó előrevetí fényét.

De Arthur azért nem lelketlen műszer. Mint Verne hősei, ő is két, összeegyeztethető irányban látja a haladást. Az egyik a tudomány, a másik a szabadság. S ha már Verne magyar hősből (Sándor Mátyás) testesítette meg legtökéletesebben szabadságábrándját, a „magyar Verne“ hőse természetesen szintén magyar. „A korán fejlődő gyermek érdeklődéssel hallgatta, midőn atyja elbeszélte, hogy van Németország és Oroszország, e két abszolút hatalommal kormányzott állam közvetlen szomszédságában egy nép, amely bár kicsiny, de nagy dolgokat vitt véghez a szabadságért. Elnyomói ellen Homér tollára méltó küzdelmeket folytatott. E kis nép képezi nemcsak a civilizáció, hanem a szabadság keleti bástyáját, melyen nem vehetnek erőt sem a barbárság, sem a zsarnokság poklának kapui. Míg a nagy német nép végzetes reakcióval küzd s a 90 milliónyi orosz felett zsarnoki kéz suhogtatja a szolgaság ostorát, addig ez a kis, alig 7 milliónyi nemzet a szabadság szigetét képezi az elnyomatás tengerében.“ Arthur „ragaszkodást és tiszteletet őrzött meg szívében azon nép iránt, mely századokon át nemcsak az európai civilizációt az ázsiai betörések, hanem az európai szabadságot is védte a zsarnokság ellenében“.

⁵ Az angol eszmény követése megkívánta a kereskedői, ált. a közgazdasági pályák propagandáját minálunk is. Bizony, már ideestova százéves az a jelszó, hogy a művelt magyar középosztály vesse rá magát a kereskedelemre és az iparra...

A magyar hivatásnak ez a kettős felfogása a szabadságharc leverése után alakult ki ilyen teljességben. Az emigráció alatt a magyarság iránti rokonszenv és érdeklődés abból a meggyőződésből fakad, hogy Magyarország a germán és orosz abszolutizmusnak nemcsak áldozata, hanem örök veszedelme is az általános Szabadság nevében.

S most következik a fordulat, amely az első pillanatra meglepő. „Mi volt természetesebb tehát, hogy Arthur fogékony volt a szocializmus eszméi iránt, melyek Németországban — *egészségesebb szabadeszmék és törekvések hiányában*⁶ — a gondolkozókat meghódítják.“ A kiemelt szavak előre jelzik Arthur és az orthodox szocializmus között ideig-óráig fennálló flört sorsát. De egyébként is általános tünet, hogy az emigráció, mint minden sarokba szorított politikai párt, kényszerűségéből szövetkezik és kacérkodik minden olyan tendenciával, mellyel (átmenetileg) közös ellenségei vannak. Az emigráció idején felnövekedett magyaroknak is minden radikalizmus jó volt az abszolutizmus, a „reakció“ ellen; csak lassankint, a kiegyezés után kezdtek disztingválni és akkor látták meg az úrt, amely a „szabadság“ különböző értelmezései között voltaképpen mindig megvolt.

Arthur optimista: vértelen, aránylag könnyű átalakulásban hisz, úgy, mint barátja, Hermann Fritz. Velük szemben állanak az orthodox szocialisták, akiket a német kormány tripoliszi gyarmatára⁷ száműzött s akiknek forradalom és — bosszú kell. Vezérek: Sturm és Walter.

A tudomány és a szocializmus mellett a harmadik szál a szerelem, s kész az expozíció szövedéke: Arthur szerelmes Olga hercegnőbe, Frigyes Ágost herceg és egy orosz nagyhercegnő leányába. Olga maga is viszonzozza a lángeszű fiatalember szerelmét s emellett az a remény is fűti érdeklődését, hogy Arthurt el tudja hódítani a trón ellenségeitől, a felforgatóktól. Hohenhaus herceg, a német birodalom rendőrminisztere és a szocialisták legkeményebb ellenfele is Olga kezére pályázik és így minden oka megvan rá, hogy Arthur sikereit ne nézze jó szemmel.

Ebből az expozícióból Arthurra nézve hármas feladat és hármas harc következik. Küzdenie kell a civilizációért a tudomány és a technika fegyvereivel; küzdenie kell az elnyomottakért a rendőrállam és a szocialista túlzók ellen; küzdenie kell szerelméért és — sokszor — szerelme ellen. A három harc közül az elsőt Jules Verne lobogója alatt vívhatja meg legsikeresebben a modern regény hőse; a harmadikhoz Vernének semmi köze, hanem annál több a *Fekete gyémántok* (1870) és *Az aranyember* (1872) szerzőjének. A másodikra Beksics, a publicista leginkább maga vértelmezi fel hősét, bár a szocializmus kérdése előbb-

⁶ Később ezt írja: „Magyarország bizonyára legkevesebb szocialista hajlamokat táplál a kontinensen“ (II. kötet 51. l.), s így, mint főfő gabonatermő ország, kiéheztetheti a szocialista államot.

⁷ Az 1871-es diadal után valószínűnek látszhatott, hogy „*Prévost-Paradol álma*“ (I. I. kötet 2. l.) módosulást szenved. Németországot is ki fogják elégteleníteni a Franciaországnak szánt Afrikából: Tripoliszt kapja. Hogy ez a győzelmes Németország helyett Olaszország ölébe hullott az tán, azt a logikus regényíró nem sejtette előre.

utóbb Verne-t is, Jókait is izgatni fogja.⁸ Nagyjelentőségű tünet, hogy ez a három regényíró, akik mind eljutottak a tudományos motívumú regényhez, melynek hőse a világ nagy átalakulása, ezzel párhuzamosan eljutottak a szocialista elméletek, a tudományos allűrökkel fellépő marxizmus kritikájához is.

Verne hatása a legerősebb. Barna Arthur meg van győződve róla, hogy amikor a civilizáció vívmányait terjeszti a sötét Afrikában, egyúttal a társadalmi nyomoron is segít, mert a németországi munkástömegek fölélegét majd el lehet helyezni a tripoliszi német gyarmaton. Ez a beállítás különösen aktuálissá teszi a porosodó reformregényt. Beksics Gusztáv, aki később a szaporodási politika specialistájává válik s a magyarországi nemzetiségi kérdést megfelelő szaporodási politikával akarja megoldani, első regényében a magyarországi helyzet tükörképével küzdökdi s a saját földjén valami oknál fogva elhelyezkedni nem bíró tömeget gyarmati telepítéssel akarja megőrizni a nemzet számára. (Ma is ez az egyetlen orvosság áll a magyarság rendelkezésére, ha a két véglet között az üdvözítő „szoros utat” választja.⁹) Verne tudósaival szemben, akik a civilizációt a haladás öncélúságába vetett hittal szeretik, Beksics hősenek társadalomreformáló céljai is vannak.

„Nem írok előszót” — mondja a szerző könyve elején, azon a lapon, amelyre ez a franciás cím van írva : „Tudomásul az olvasónak.”¹⁰ Itt exponálja tudományos tervét, amelyet egészen komolyan kell vennünk. „Regényemben, melynek egy része a nagy afrikai continens polgárisításával foglalkozik, elég és szabad leendett ugyan megtörtént gyanánt tekintenem, ami a legközelebbi évtizedek feladata lesz ; de a szaharai vasút kiépítésének lehetősége felett épp most folyó nemzetközi vita alkalmával nemcsak állítani, hanem bizonyítani is akartam.” „Akit pedig érdekel a behatóbb fejtegetés, az *Elsülyedt tenger és Vasúll a Szaharán* c. fejezetekben megtalálja, legalább lényegileg, nemcsak a szaharai vasút létesíthetésének bizonyítását, hanem azt is, amit a nemzetközi vita és a merész tervezők — *Duponchel, Rohlf, Beau de Rochas* — kellőleg méltatni elmulasztottak, a Szahara flórájának ismeretét s annak kimutatását, hogy e flóra segítségével a homoktenger legyőzhető. Magától értetődik, hogy e fejezetekben is, mint az egész regényben, óvakodtam az önkényes feltevésektől s minden, bármily

⁸ Csakhogy Verne *Les Naufragés du Jonathan* című regénye sokkal későbbi, mint a *Barna Arthur* (1880). Jókai már kifigurázta Cabet *Icariáját* (*Vándoroljatok ki!* 1851); *A jövő század regénye* 1872—74-ben jelent meg s így megelőzi Beksics regényét.

⁹ *Milleker Rezső dr.* debreceni professzor néhány ny évvel ezelőtt megbízható adatok alapján javaslatot tett az illetékes köröknek egy délamerikai magyar „gyarmat” alapítására. Ez az egyetlen mód arra, hogy egyrészt ne mondjunk le a régi Magyarország magyarjainak a régi keretekhez mért szaporodásáról, másrészt ne engedjük szétszóródní, idegenné válni kivándorlóinkat. Az egyik véglet : fenntartani az egyke-ellenes harcot, a szaporodás régi arányait ; de akkor mit csinálunk az álláshoz, kenyérhez nem jutó, a mai területhez képest túl sok emberrel ? A másik véglet : belenyugodni a csonka ország mostani gazdasági viszonyaihoz mért szaporodás-csökkenésbe : de akkor húsz év múlva már nem lesz elég magyar a régi keretek esetleg szükségessé váló betöltésére !

¹⁰ Megfelelője : *Avis au lecteur.*

merész terv, melyhez regényem hőse fog, physikai bizonyosságon, vagy lehetőségen alapszik.¹¹

A szóbanforgó fejezetekben olyan, mesterségesen elevenné tett, párbeszédésített tudományos fejtegetéseket találunk, amilyenekhez az *Utazás a Holdba* szerzője már hozzászoktatott bennünket. Ezekből tudjuk meg, hogy Arthur a Szahara civilizálására felmerült tervet, amelyet Roudaire kapitány tervei¹² alapján Verne is regényesíteni fog, nem tartja célravezetőnek, hanem azt a meglepő fölfedezést árulja el, hogy a tripoliszi öbölben, a tenger színe alatt csatorna¹³ vezet a Szahara alatt elterülő, elsüllyedt tengerbe. Ez magyarázza meg szerinte, hogy olyan könnyű használható kutakat fúrni az esőtől nem nagyon elkényeztetett Szaharán. A kutak s a klímához illő növényzet fogják lakhatóvá s vasutazhatóvá tenni a sivatagot. S Barna Arthurnak mindez sikerül : a regény elején a vasút kész s minden remény megvan a Szahara átalakulására.

A regény I—V., majd VII. fejezete fölött Verne szelleme csaknem háborítatlanul lebeg. Már az I. fejezet címe „és jellege“ is Verne-re mutat. *Fregat a láthatáron* : ez a cím. S aztán tiszta Verne-stílusban ez következik :

„A tripolisi Vilmos-erőd ütegei százegegy lövést tettek.

Nem ostromzárolta a kikötőt ellenséges flotta. A Földközi tenger birtoka felett sem vesztek össze az európai nagyhatalmak“ stb.

Hanem : vendégeket, előkelő vendégeket várnak... S most már simán pereg a felvilágosítás és az expozíció.

A második fejezet is verne-ies ; itt a mozgalmasság allegroja után a szokásos kontemplatív, magyarázgató andante következik. „Afrika a világ öt része közt.“ S most két lapon át Afrika fölfedezésének vázlatos történetét olvassuk, aztán a tudományos vitát exponálja Verne utóda s a hős életfolyását írja le. Aztán visszatér — megint Verne szabad, bár biztos modorában — kiindulási pontjához, a tripolisi kikötő nagy napjához. A kulminációs pont, amelyre hágva a második fejezetből belelátunk az elsőbe, a „Daily News“ egy híre (tudjuk, hogy Verne mennyire szeret újsághíreket idézni !) : „Tripolis, augusztus 30. A tripolis—csadi vasútvonal építése biztosítva van. Előkelő angol, francia és német cégek irtak alá roppant összegeket. Barna Arthur, a tervező biztos adatokkal kimutatta, hogy a Szahara benépesíthető. A munkálatok azonnal megindulnak. Általános öröm, kivilágítás. Disztribúció, melyben ötszáz ember vesz részt, Barna Arthur kivételével, aki elzárkózott a szerencsekívánatok elől.“ (Barna Arthur is olyan, mint Berend Iván : lényében van valami rejtegetnivaló, valami disszonancia, ami költőivé teszi alakját. Fölötte áll az emberi hiúságnak és fél a hivatalos elismeréstől. Olga kedvéért elfogadja ugyan az ordót, de még az ünnep estéjén vissza is küldi, hogy szocialista elbarátai előtt ne váljék lehetetlenné.)

¹¹ E bekezdésben előforduló kiemelések Beksicstől származnak.

¹² *L' Invasion de la Mer*. Érdekes, hogy Beksics is ismerteti Roudaire tervét (1—34. l.), de „kivihetetlen“-nek ítéli. A mai tudomány neki ad igazat.

¹³ Ez a „Lesseps-csatorna“. Lesseps a kor legünnepeltebb mérnöke.

A harmadik és negyedik fejezet elméleti fejtegetései közepette Hermann Fritznek elmondja Arthur, hogyan fedezte fel a Szahara alatt elterülő tengert. Búvárruhában keresi a csatornát, majd tovább hatol a tengerben s az *Utazás a Föld középpontja felé*,¹⁴ meg annyi más Verne-regény recipéje szerint elmosódó betűket talál egy sziklafalon, mely az Olga-tengert két részre osztja. A naiv betűrejtvényt hamar megoldja Arthur: előtte Magyar László, a híres Afrika-utazó járt itt! Később Arthur rajongója, az arab Fatima megtalálja Magyar László elveszett följegyzéseit,¹⁵ amelyekből sok minden kiderül.

Az V. fejezet címe: *Háromszáz mérföld a sivatagon*, à la „Húszezer mérföld a tenger alatt”. S most egy kis Verne-regény következik: a sivatagi utazás számára előkészített, hűtőkészülékkel ellátott vonat útja Tripolisból a Csad-tó felé. A szükséges ismereteket Arthur és a magas műveltségű Olga hercegnő párbeszédében találja elénk a Verne-nyomon induló szerző. Kiemelkedő pontok: a délibáb,¹⁶ a csillagokról szóló beszélgetés,¹⁷ majd a sáskák támadása s a nyomukban járó számum. A homok alá temetett kocsis utasait John Bull, az újságíró menti meg, hogy viszonzásul érdekes intervjúját csikarjon ki Barna Arthurból, a szaharai tengerre nézve. További események: az elefántok, majd közvetlen ezután a száműzött szocialisták támadása. Ezek hatalmukba kerítik a vonatot s ismeretlen gyarmatokra hurcolják a nagyhercegi családot, a tripolisi kormányzót s Olga két udvarlóját: a mérnököt s a rendőrminisztert.

A VI. fejezet után, melyben a szerelmi líra elfeledtetni velünk a tudományos epikát, a foglyok végül megszöknek, eljutnak a Csad-tóhoz és annak egy barlangjából lesiklanak a Szahara alatt elterülő tenger déli részére. A most következő utazás egészen az *Utazás a Föld középpontja felé* földalatti tengeri utazásából merít.¹⁸

Arthur legyőzi az elemeket, felrobbantja a sziklafalat és egészségesen Tripoliszba vezérli kis hadát. Olga szerelme most már kétségtelessé válik, de Arthur nem hajlandó érte elhagyni barátait s byronjókaias érzékenységének egy kis lelki karcolás elég, hogy felláztassa, vérig sértse. Megfenyegeti Olgát, hogy megsemmisíti az ő világukat s vérző szívvel, de emelt fővel hagyja faképnél szerelmesét. Az első kötet fölött összecsaphat a függöny.

A második kötet első felében mintha a bűnügyi regény kerekednék felül. A szocialista forradalom kitört, de próbatámadását Hohen-

¹⁴ Az *Utazás a Föld középpontja felé* német professzora, aki Arne Saknussemm utasításai alapján száll le a Sneffels kráterébe, megtalálja a sziklán Saknussemm monogramját.

¹⁵ Magyar László utolsó levele és halálának hivatalos híre között három év telt el (1861—1864). Ekkor közölte a portugál kormány, hogy a nagy utazó „iratai elégték”.

¹⁶ Az utasok bámulva szemlélik a velük párhuzamosan haladó, felfordult vonatot. Ilyesmit észleltek az *Öt hét léghajón* hősei is. A Verne-hatás nyilvánvaló volna, ha nem hivatkoznék szerzőnk Barthra, a híres Szahara-utazóra, kinek följegyzése Verne és Beksiz közös forrása is lehetett.

¹⁷ V. ö. a két Hold-regény hangulatával.

¹⁸ De a *Fekete Indiáról* sem szabad megfeledkeznünk. Ott is elzárt falon kell keresztülhatolniuk hőseinknek s a földalatti gázoknak ott is nagy szerep jut.

haus visszaverte. Arthur, akit a rendőrség köröz, mégis hazajön Németországba, álruhában a szocialista kormány földalatti termeibe kerül. Itt előbb jól megmondogatja a véleményét Sturméknak, akik nem békés átalakulást akarnak, hanem véres bosszút. Aztán egy álcás geológussal folytatott nagyszabású tudományos vitában kifejti, hogy a Föld tömegének javarészt nem vas, hanem nemes fémek teszik s ezeket ő óriási mennyiségben tudná napfényre hozni, ha egy kihűlt afrikai vulkán kráterébe vizet vezetne, mely gőzzé alakulván, újra működésbe hozná a vulkánt. Ez a regény második tudományos polémiája — amelyben Barna-Beksics ellenlábasai a szocialista-geológus maszkja mögött ismert tudósok —, komoly értekezés.

Hohenhaus, aki mindeddig figyeltette Arthurt, lecsap a szocialista barlangra. Az álarcos kormány elmenekül, csak Arthur és Fritz Hermann esnek a rendőrség kezébe. Halálra ítélik őket s életük ára : Olga beleegyezése a herceggel kötendő házasságba. Arthur Afrikába kerül s megvalósítja tervét. Olyan terv ez, mint a Gun-Clubnak örületesen merész vállalkozásai. A robbantás sikerül : Afrika közepén az aranyvulkán aranyat, ezüstöt, platinát okád. Az emberek nem tudnak felállani a ruhájukra tapadó súlyos aranyportól. A fák meghalnak tündérvilágbeli aranyköntösük alatt. A regény legköltőibb lapjai ezek és semmivel sem maradnak a nagy francia regényíró fantáziájának termékei mögött. Az utolsó probléma küszöbén állunk : a nemes fémek elértéktelenedése meghozza-e a békés átalakulást ; a pénz, a tőke halála egyenlőséget eredményez-e ?¹⁹ Arthur csakhamar rájön, hogy a munkaegység nem pótolja a pénzt, a hitelt s hogy a császári és cári önkényuralom semmi a kommunista terrorhoz képest (XV. fejezet). A kiábrándulást sietteti, hogy az afrikai mintaállamban reménykedők, akik tömegesen hagyják el Európát, nem találják meg, amit kerestek. A Szahara vízbősége rohamosan csökken, a vegetáció tönkremegy. A Szahara alatti tengert, úgy látszik, elmozdította helyéből az aranyvulkán robbanása. Arthur negatív, romboló célzatú műve megölte pozitív alkotását : az aranyvulkán tönkretette a Szahara-civilizációt.

Arthur most már a megalázkodó tudás homlokára felteszi a bölcsesség verne-i koszorúját : „Erőszakos kézzel bele akartam nyulni az emberiség sorsának intézésébe. Erre csak Isten képes... Az emberiség fejlődését nem lehet erőszakolni s mert annak természetes menete van, aki azt siettetni akarja, ellenkező eredményt ér el.“ Mintha Roburt halanók, amint az amerikai polgárságtól búcsúzik.²¹

A föld alatt tovább vándorló tenger újabb robbanást s hatalmas földrengést idéz elő ; a vulkán eltűnik s helyében feltetszik az afrikai tenger. Mint Ádám a londoni jelenetben, Arthur is visszavon a emberiség boldogításától s Olgát fogja boldogítani.²² Fatima pedig, az önfeláldozó szerelem mintaképe, másodszor veti magát a hullámokba,

¹⁹ Arthur hangsúlyozza, hogy nem az államot kell megsemmisíteni, hanem a tőkét.

²⁰ V. ö. Möller : *Az aranycsináló regénye*, stb. stb. Verne egy jóval későbbi regényének a címe is ez lesz : *Le Volcan d'or*.

²¹ L. Hankiss J. : *Jules Verne*. 63—64 és 95—96. II.

²² Byroni énje végkép kilobban. „A szirthez láncolt Prometheus“ (a II.

hogy szabaddá tegye Arthurt, de nem hal meg, hanem olyanféle szerepet vállal, mint Nemo kapitány,²³ vagy Timár Mihály. „Olga és Arthur pedig mindvégig boldogok lévén, Fatima nem jelent meg előttük, hanem mint őrző angyaluk, látatlanul állt oldalukon, védve őket minden veszedelemtől.“²⁴

Nagyon részletesen beszéltük el Beksics különleges regényének tartalmát. De amit így elvesztettünk a réven, azt megnyertük a vámon. Az aránylag hosszás analízis után a szintézis rövid lehet.

Barna Arthur a Verne-regény és a Jókai-regény keresztezése. És itt a verne-i hatás a fontosabb, az erősebb. A tudós kutató, a bátor felfedező nemcsak regényhős, hanem — ez Beksics egyik legfőbb tendenciája — az állam és a társadalom vezéralakja is. Az „emberiség történetét meghamisító háborúk krónikájáról“ beszél s helyében a civilizáció történetét szeretné látni. Az utazó nagyobb, mint a hadvezér — mondja (9. l.) —, majd naíval hozzáteszi: Olga megérdemelte volna, hogy Livingstone felesége legyen....²⁵ Különös és jellemző, hogy a politikai problémák megoldására is a tudományt s a tudóst tartják hivatottnak. A szocialista kormány komolyan veszi Arthur ajánkozását s szakértői vitára bocsátja tőkepusztító tervét. A másik oldalon meg Olga bízik abban, hogy Arthur — a tudós! — fogja megsemmisíteni a forradalom veszedelmét.

Egyébként a regény címlapját kell csak megnézni, hogy a „Voyages extraordinaires“ jusson az eszünkbe. Fent vulkán önti világító láváját a Szahara-szerű tájra, ahol pálmafák alatt három emberi alak szemléli a kitörést. Alatta mintegy metszetben a föld gyomrát pillantjuk meg: a földalatti tengeren egy emberekkel megrakott bárka halad. A kép felső részén ornamensvonal vág le két külön sarkot; az egyikben elefántok játszanak a szaharai vonattal, a másikban Fatima menti meg Olgát a vademberektől. Találomra elsorolhatnók Verne egy-két regényét, mint e képek ihletőit: *Utazás a Holdba*, *Utazás a Föld középpontja felé*, *Fekete India*, *Észak Dél ellen*, *Öt hét léghajón*... A fejezetcímekkel ugyanígy vagyunk. Elég csak a II. kötet VI. fejezetére utalnunk, „Melyben bebizonyítatik, hogy a föld belseje nemes fémekből áll.“ A pontos, szinte tudományos utalásokra, idézetekre is Verne példája bátorítja a kezdő regényírót. A világító tengerről szóló fejezetben²⁶ Peach „Observations on the luminosity of the sea“ c. munkáját kivonatolja hosszasan. A Ghorian-kerület földalatti falvairól megjegyzi Olga: „Melyekről már Lyon kapitány is írt“, s most Lyon kapitány alapján mondja el Arthur, amit e tárgyról tudni jó.

kötet IX. fejezetének címe) s az aranyvulkán lázadója, a magán-boldogság, a kevéssel megelégedés szerényebb hőse lesz. Jókainál vannak ilyen magára-ésmélések, ilyen félreállások. A byroni hős a fűbe fekteti villámait s a családi kisszerűségbe burkolózva tűnik el szemünk előtt.

²³ *A rejtelmes sziget* (1875).

²⁴ Fatima félreállításában sok a romantikus motívum, Megesküdött, hogy addig nem mutatkozik, míg szerelmese a másik nővel boldog lesz. Arden Enocht is ilyesmi nyomta vissza az ismeretlenségbe, a boldogtalanságba.

²⁵ Livingstone-ról Verne-nél is szó esik (*Tizenöt éves kapitány*), de Magyar László is elindult keresésére.

²⁶ I. kötet 259. kk. l.

Verne regényeiből szakadt ki a bátor és vállalkozó szellemű ujságíró alakja is. Nem szerencsés, hogy nevéül a túlságosan általánosító *John Bull*t választotta a szerző. Ujságírója nem annyira sablonosan angol, mint ahogy neve sejteti. A „Daily News” munkatársa halálmegvetéssel veti magát minden szenzáció után s jó szívet szemérmesen takarja el üzleti szellemének álruhájával. A humort is csak ez a vernei alak képviseli a szenvedélyek sötét világában. *Strogoff Mihály* riporterei is olyan epizódszereplők, akik rokonszenveznek a hőssel, ha nem is lendítenek sokat ügyén. Potyautas, mint a *Bombarnac Claudius* Kinkója, aki megmenti azt a vonatot, amelyre fellopakodott. De *Bombarnac Claudius* csak tizenkét évvel később fog megjelenni!²⁷

Egyébként Beksics a maga lábán jár s sarkára is áll Verne-nel szemben. Az *Utazás a Föld középpontja felé* nagy tudományos meglepése az, hogy bizonyos mélységen túl a föld hőmérséklete már nem emelkedik. Ezzel szemben *Barna Arthur*²⁸ arra számít, hogy a Föld mélyében óriási hőfokok vannak.²⁹ S hogy Verne hatása vérebe ment át s így ezt nem is érzi hatásnak, önmagától különböző, kívülről jövő erőnek, az meglátszik ebből a kis kacérkodásból: „Az elsüllyedt tengeren tett utazásunkról nagyszerű tudósításokat fogok küldeni lapomnak, mondá *John Bull*. A híres francia *Jules Verne* regényt fog írni élményeinkről ily cím alatt: „Utazás a Szahara alatti tengeren” s ez a regény valóság lesz.” Ez a kis megjegyzés, amely naívvul őszinte, ott lebeghetne mindazok szeme előtt, akik a modern irodalmak kapcsolatait kutatják.³⁰

Verne utánczóinak száma légió s nem sokat jelent egy irodalomra nézve, ha egy-kettőt felmutat belőlük. De Beksics alaposan megemésztette a leckét,³¹ önállósította magát és közvetlen kapcsolatba hozta a természettudományos és technikai haladást a társadalom forrongásával, a mindenkit érdeklő közélet problematikájával. Így világa nem oly tiszta, nyugodt, tudományos légkör, mint Verne legtöbb regényéé, de amennyivel nyugtalanabb, annyival izgalmasabb is.

*

²⁷ Egyébként is tanácsos az óvatosság. A *Gőzház* elefántkalandja sem hathatott Beksics regényére, mert ugyanabban az évben jelent meg, márpedig a *Barna Arthur* 1879-ben készen volt.

²⁸ II. kötet 60. l.

²⁹ Pedig különben is sok az érintkezési pont a két regény között. *Lidenbrock* professzorék egy kráteren keresztül szállnak le a föld mélyébe; *Holberg* (Beksics, II. kötet, 66. l.) szerint „az északi szélesség 82. fokánál van egy nyílás, melyen át a föld belső üregébe lehet jutni. E nyíláson árad ki az északi fény. *Sir Humphryt, Davyl* és *Humboldt* (sic!) *Sándort*, a nagy természettudóst ismételtlen felszólították, hogy keressék meg e nyílást és hatoljanak a föld közepén levő ürbe. Ilyen hatása volt a jelen század elején egy szellemes mesének, mert hogy mese és semmi egyéb, ahhoz kétség sem fér. De hogy a föld magva sűrített gázokból áll, ezt a hőtan és a föld melege bizonyítja” stb.

³⁰ 1879-ben jelent meg *A Bégum 500 milliója*. Talán ennek a regénynek németellenes hangulata segített elsötétíteni a „reakciós” német rendőrállam képét Beksics koncepciójában.

³¹ Számításai eredetiek. A geológussal folytatott vitájában (II. kötet, 73. l.) *Zsigmondy* magyar mérnöknek a budapesti ártézi kút fúrása közben tett megfigyeléseit is beledobja a mérleg serpenyőjébe.

Tiszta verne-i fejezetek, tudományos fantáziától ihletett lapok közé ékelve, sokszor egészen önálló életet élve, ott vannak a tisztán jókai fejezetek és lapok. Verne nem adott helyet regényeiben a romantikus szenvedélynek, mely megzavarná a tudós útját; Jókai tudósa hiába akar jéghideg és kőkemény lenni, szörnyű küzdelmet vív a szerelemmel. Barna Arthur e tekintetben egészen Berend Iván tanítványa. Meghálnak érte a nők, akiket nem tud szeretni; de őt is megzavarja, oktalan büszkeségi pózokba lendíti Olga varázsa. A rendjellel való kis játék, az első kötet dacos fináléja, a Fatima-kaland idealizált erotikája nem illett volna Verne-regénybe.

A részletek még meggyőzőbbek. Fatima magyarul tanul Arthur kedvéért, hogy meglepje vele szíve szerelmét — akárcsak a *Vén sas* házaspárja. Jókai szereti a teljes odaadásnak, az alázatos Grizeldisztermészethozókissé ó-konzervatív ideálját. Romantikus temperamentuma élvezi az ebben rejlő ellentéteket. Fatima csupa lángoló szenvedély, „mégis“ csupa passzív alázat. Gyermekek és odaliszk.³² Szelid és vad; féltékeny és „mégis“ kétszer feláldozza magát vetélytársáért.

Veleszemben Olga a rejtelmes, előkelő szépség, tele tudománnyal és büszkeséggel. A szellem és a jellem arisztokratája meg kell, hogy hódítsa a születés arisztokratáját. Ezt a feladatot annak idején Berend Iván tökéletesen megoldotta. A két nő közé állított férfi a *Fekete gyémántokban* a „természetes“ nőt választja, Barna Arthur viszont a „művelt“ nő mellett dönt.

Fatima szerepe sokszor az *Arany ember* Noémijének szerepére emlékeztet, csak hogy a tudós számára az idill nem lehet olyan végleges megoldás, mint Timár Mihály, a kalmár részére. S ha az idill végül meg is hódítja hősünket, ez magával viszi a civilizált nőt, aki ezentúl az egész művelt világot jelenti neki. „Javitott“ idill ez, de költőiségben messze elmarad a Senki szigete idilljétől.

Bővebb jellemzés helyett egy-két idézet többet fog mondani:

„S aki e nagy eseményt létrehozta, a modern tudomány e hőroa, az emberiség e jöltevője, a helyett, hogy azon olympi gyönyör mámort élvezte volna, melynek ragyogó felhőjébe elmerültek az ókor istenei, midőn az emberiséget valamely nagy jótéteményben részesítették: megverve egy asszonyi szempártól, kezén-lában megkötözve egy asszonyi hajszállal, ott kinlódott, vonaglott a szerelem reményeinek és kétségbeeséseinek Prokrustes-ágyán.“³³

„Az a mozdulatlan szoborarc azonban mi választ sem adott... Pedig, ha az a mindentlátó és mindenthalló lélek még egyszer visszatérhet vala abba a szép márvány szoborba, fájdalomtól, szenvedélytől hullámozó kebellet kiáltotta volna ez a szobor: — Arthur! Szeretlek!“ stb.³⁴

„Hányszor tett összehasonlítást Olga és Fatima közt. Ez összehasonlítás mindig Fatima javára ütött ki. Olga a művelt nők példány-

³² Arthur „ott hevert kerevetén, mint egy keleti kényúr. Fatima volt az odaliszk, a mulattató“.

³³ I. kötet, 89. l. Fejezetvég.

³⁴ II. kötet, 120—121. l.

képe. Szelleme eléri a férfi szellemét, legmagasabb röptében is. Minden ismerettel bír, amivel bírhat a férfiú. Lelke férfiúi lélek, a leggyönyörűbb asszonytestben. Hajh, de ép azért, mert egyenlő színvonalon áll, nem képes felolvadni a férfiú lényében, nem tud megolvadni, áthasonulni a szerelem tüzeiben. Egyénisége van, s így nem lehet egy testté, egy lélekké a férfiúval. Nem tud csak a szerelemnek a szerelem által élni. Vannak eszméi és céljai. Olga nem valódi nő, kinek a szeretett férfiú istene, mindene.

Hát ez a másik ?

Fatima a valódi nő.

Nem vetélytársa, hanem kiegészítő része a férfiúnak. A szerelem légköre. Ezt szívja magába, ezt leheli ki. A szerelem által él. Valamint a test nem élhet levegő, úgy az ő lelke nem élhet szerelem nélkül. A szerelem rá nézve nap, mely nélkül elhervadna. A szerelem melegíti fel vérét, képezi azon indító erőt, mely szellemi és fizikai organismusát működésbe hozza. Ha megszűnnék Arthurt szeretni, megszűnnék egyszerűsággal élni. Nála a szív nemcsak az érzés, hanem egyúttal a gondolkodás szerve. Szívvel nemcsak érez, de gondolkodik is. Nem esztétől, hanem szívtől kér tanácsot, amit szíve jónak, helyesnek tart, azt követi. Hibázhat, tévedhet, de tévedése magasztos, mert a nemes érzelmek dicsfényvel vesznek körül. Fatima, akit szeret, annak egész lényét átadja minden feltétel, minden kikötés nélkül. Teste, lelke, minden gondolata, szívének minden dobbanása a szeretett férfiúé, legyen ez bár a legdicsőbb, vagy a legnyomorultabb, mindenki által megvetett. Neki a bírálat, összehasonlítás nem jut eszébe. Akinek ő szívét adja, az rá nézve a teremtés legfőbb remeke. A szerelem rá nézve egész világ. Ebben a világban a szeretett férfi az egyedül uralkodó király, maga az Isten. Fatima szerelme több, mint szerelem : vallás. Fatima bálványimádó. Bálványa szerelmének tárgya.“

Ezt a hosszú részletet azért közöljük egész terjedelmében, mert Jókai felfogásának nagyszerű kvintesszenciája. Még banális részeiben is jellemző, túlzásaiban pedig különösen az.³⁵

A francia társadalmi dráma s Jókai regényei egyformán elvállalnák azt a szinpadias jelenetet, amikor a császár „tettenéri“ Olgát Hohenzhausenál, akihez könyörögni ment. E jelenet fordulatai, konvenciókhoz tapadó, merev logikája és páthosza bizonyító erejük.³⁶

De nemcsak a szenvedély előtérbelépését, nemcsak az előadás módját tulajdoníthatjuk Jókai hatásának. Jókai, a költő, túltesz Verne-en a leírások ragyogó költőiségében s Beksics e tekintetben is hálás és tehetséges tanítvány. A Holt-tenger leírása,³⁷ vagy az Afrika-utópia³⁸ szélesebb kifejtései egy-egy vernei alaphangulatnak.

S általában : lassankint rájövünk, hogy Jókai és Verne hatását

³⁵ Abban a naív latin szójátékban, amellyel John Bull pirulásra készíti a szerelmeseket (I. kötet, 112. l.), kedve telnek annak a nagy gyerekeknek, aki a *Cigánybárót* írta. Idegennyelvű idézeteiben sem pontosabb a tanítvány mestereinél. (*L'ordre a la Varsovie*! I. kötet, 113. l.).

³⁶ II. kötet, 113. kk. l.

³⁷ I. kötet, 65. l.

³⁸ II. kötet, 135. l. „Afrika volt a civilizatio bölcsője“ stb.

nem lehet egykönnyen szétválasztani, mert ők maguk is sokban rokonszellemelek. Kinek a példája ihlette Beksicset a csillagvilág hangulatának tudományos ismeretekből áradó érzékeltetésére?³⁹ — vagy ki bátorította a botanikai elmefuttatásokra?⁴⁰ Jókai is beleömlesztette regényeibe a legkülönbözőbb ismeretek új forrásait s ha nem is biztosított számukra olyan kizárólagossági jogot, mint Verne, a műfaj megújításában nagy szerepet juttatott nekik.⁴¹ Noteszei tele vannak tudományos könyvek és lexikonok kivonataival. Az olyan kataklizma, amelyet Barna Arthur előidéz, Verne-nél és Jókainál egyformán előfordul.⁴² S nemcsak Verne, hanem magyar lelkirokona is rászabadíthatta Beksics Gusztávot a technikai ábrándok tárházára, ahonnan olyanféle ötleteket is napfényre hoz, mint a pusztán napsugárral fülő mozdonyét!⁴³

A technikai és tudományos problémáknak s a szocializmus kérdésének azt a kapcsolatát, amelyet *Barna Arthur*ban találunk,⁴⁴ Beksics készen találhatta *A jövő század regényében*, amely hat évvel előbb jelent meg s amelyet különben sem lehet elfelejteni. De a fiatal szerző közelebb maradt a tudományos szempontból annyira-amennyire megokolható fejtegetések talajához, míg Jókai sokszor egészen elszakad tőle s a fellegek közt kering.

Meg vannak-e oldva a regényben fölvetett problémák? A jövő tudományának megálmodott alkotásai — Verne recipéje szerint — összeomlanak, illetőleg a realitáshoz legközelebb eső rétegük marad csak épen (a szaharai vasút). A társadalmi utópia ugyanilyen sorsra jut. „A szélsőségek közt álló *mérsékelt liberalizmus*, mely bár lassú, de biztos fejlődésével meghódítandja a világot s a jövő uralkodó eszméjét fogja képezni, megnyerte ügyét a kedélyekben. A radikalizmus (így!) felforgatás végleg kompromittálta magát s a reakció győzelme csak a valódi liberalizmus útját egyengette.”⁴⁵ Ezzel a megoldással válik Beksics regénye, mely annyiféle bepillantást enged a hetvenes évek gondolkozásába, teljesen korszerűvé. A természettudományba és a liberalizmusba vetett kettős hitre épül fel ez a világ. S bár Beksics Jókai követője, műve némi korrektívumot ad Jókai műveihez. Mert alacsonyabb ennél, más, valószínűbb szögben látja a művelt magyar ifjúság eszményeit a kiegyezést követő évtizedekben.

Hankiss János.

³⁹ I. kötet, 123—135. l.

⁴⁰ I. kötet, 82—84. l.

⁴¹ Egészen könnyen előfordulhatna Jókainál az olyan tudományos vita is, amelyet Barna Arthur folytat a szocialista geológussal. A *Fekete gyémántokban* nemcsak ilyen vitákat találunk, de még népszerű tudományos szabadelőadást is.

⁴² Arthur a tűzre vizet vezet s ezzel okoz robbanást. Berend Iván szomszédjának bányája is emiatt pusztul el. S ilyen veszedelem fenyegeti a *Fekete India* hőseit is, amikor egy gonosz kéz a tó vizét a bányába vezeti.

⁴³ I. kötet, 85. l. — A magyar nemzetgazdászok figyelmébe ajánlja a *vitórlás levélet* is (I. kötet, 25. l.).

⁴⁴ A kettő szoros belső kapcsolatának szimbóluma lehetne az, hogy amikor Olga Hohenhaust figyelmeztetni akarja a társadalmi csönd veszélyére, a vulkánok életéből vett hasonlattal bizonyít (II. kötet, 10—11. l.).

⁴⁵ II. kötet, 221. l.

